

Woningnood en ‘ruimtenood’ in de gemeente Dokkum tot 1925

Annemarie Zijlstra

Summary

This article is about the housing shortage and lack of space in the municipality of Dokkum until 1925, a subject based on my master's thesis Architectural History (University of Groningen). After the Housing Act and Health Act came into force in 1902, housing investigations were organised everywhere in the Netherlands, including in Dokkum. When that investigation revealed that in the municipality of Dokkum the number of one-room dwellings was above average while around hundred houses needed to be declared unfit for human habitation, it became clear that intervention was necessary. The local building association saw itself forced to go looking for building land in the fully built-up fortified city, around that time the most densely populated municipality of the Netherlands. Twenty-one houses were built, but as a result of demolition of others only seven extra homes became available. That was not exactly an adequate result. The municipality urgently needed to come up with a solution in order to improve what a newspaper referred to as ‘crying to heaven’ or ‘disgraceful’ housing conditions, but the local authority was hampered by the great lack of space. In 1925 annexation finally offered the opportunity to deal with the sad housing conditions. The space to build new houses and to demolish old ones now finally enabled the housing shortage to be solved.

Gearfetting

Dit artikel giet oer de wenningneed en ‘romteneed’ yn ‘e gemeente Dokkum oant 1925, in ûnderwerp dat basearre is op myn masterskripsje arsjitektuer- en stêdebouskiednis (Ryksuniversiteit Grins). Nei it fan krêft wurden fan ‘e Wenningwet en Sûnenswet yn 1902 waarden rûnom yn Nederlân wenningûndersiken hâlden, ek yn Dokkum. Doe’t út dat ûndersyk bliken die dat yn dy gemeente mear ienkeamerwenningen wienen as yn trochsneed, en dat sa’n hûndert wenningen ûnbewenber ferklearre wurde moasten, wie it wol dúdlik dat yngripen needsaaklik wie. De wenningbouferieniging fan Dokkum moast om dy reden wol op syk gear nei bousterrein yn ‘e folboude festingstêd, dy’t yn dy tiid de tichtstbefolke gemeente fan Nederlân wie. Ienentweintich wenningen waarden boud, mar troch sloop fan oaren kamen mar sân wenten ekstra beskikber. Genôch resultaat hie it dus net. De gemeente moast mei in passende oplossing komme om de wenningtastân, dy’t yn in yn 1920 publisearre artikel omskreaun waard as ‘ten hemel schreiend’ en ‘menschonteerend’, te ferbetterjen. Troch it grutte tekoart oan romte slagge dat it

gemeentebestjoer lykwols net. Yn 1925 brocht grinsferoaring úteinlik de mooglikheid om 'e treurige wenomstannichheden oan te pakken. Troch de romte om no nije wenningen bouwe te kinnen en âlde te slopen, koe de wenningneed oplost wurde.

Inleiding

Stedengroei, overbevolking en slechte woonomstandigheden eind negentiende eeuw, architectuurhistoricus Auke van der Woud verhaalt erover in zijn in 2010 verschenen boek *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. In dat boek zien we voornamelijk foto's van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, maar ook buiten de Randstad kunnen vergelijkingen met steden als Amsterdam worden gemaakt. De relatief kleine gemeente Dokkum is een goed voorbeeld. Inspecteur van de volksgezondheid J.H. Faber constateerde in 1904 dat er in Amsterdam gemiddeld minder eenkamerwoningen waren dan in de Friese stad. Bovendien behoorde Dokkum naast Amsterdam en Leiden tot de dichtstbevolkte gemeenten van Nederland eind negentiende, begin twintigste eeuw.¹ In Dokkum ontbreekt het beeldmateriaal van de toestanden toentertijd, maar in schriftelijke bronnen kan de woningnood, in de stad die zelfs de dichtstbevolkte gemeente van het land genoemd is, wel degelijk worden geconstateerd.

In dit artikel zal toegelicht worden wat die beschreven woningtoestanden in Dokkum precies inhielden en hoe het plaatselijke bestuur, dat tevens kampte met 'ruimtenood' binnen haar gemeentegrenzen, omging met het probleem van krappe en slechte huisvesting.²

Het woningonderzoek en haar uitkomsten

In 1899 werd, in combinatie met de algemene volkstelling, onderzocht hoeveel eenkamerwoningen er globaal in Nederland waren.³ De uitkomsten van dat onderzoek lieten nog een aantal jaren op zich wachten, en in de desbetreffende publicatie, die verscheen in 1903, leest men in de inleiding dat het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) afhankelijk was

1 J.M.A. Zoetmulder, *De gemeente en het bouwterrein* (Leiden 1909) pp. 17-18. Dokkum heeft 124 bewoners per hectare, Amsterdam 111 en Leiden 102.

2 Het artikel bevat veel onderzoeksresultaten uit mijn masterscriptie Architectuur- en Stedenbouwgeschiedenis: A. Zijlstra, *Woningnood en 'ruimtenood' in gemeente Dokkum: de ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad tot 1925* (Groningen 2010).

3 Zie: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Uitkomsten der Woningstatistiek voor het koninkrijk der Nederlanden verzameld ter gelegenheid van de algemeene volkstelling gehouden op den een en dertigsten december 1899* ('s-Gravenhage 1903), beschikbaar: http://www.volkstelling.nl/nl/publicaties/publicaties_in_pdf/1899/Woningtelling/WT_1899_00.pdf, 30-8-2013.

van de interpretatie van de tellers bij bijvoorbeeld het correct vermelden van het aantal vertrekken.⁴ Inspecteur Faber publiceerde de cijfers ook in zijn *Sprekende cijfers: woningtoestanden in Nederland toegelicht met cijfers en grafische voorstellingen* uit 1904. In heel Nederland waren aldus de uitkomsten 307.937 (28 procent) eenkamerwoningen en 334.355 (31 procent) tweekamerwoningen, wat samen neerkomt op 59 procent van het totale aantal (t.w. 1.008.739) een-, twee- en driekamerwoningen dat werd onderzocht.⁵ Voor Friesland lagen de uitkomsten veel en veel hoger. Volgens de cijfers waren van de 76.886 onderzochte woningen in Friesland namelijk, naast 48.237 (62,5 procent) eenkamerwoningen, 15.977 (20,5 procent) tweekamerwoningen, wat samen neerkomt op 83 procent.⁶

Nu wil het geval dat voor de provincie Friesland de tellers voor de volkstelling in zowel plattelandsgemeenten als steden (d.w.z. Leeuwarden, Harlingen en Sneek) actief waren en dat in een plattelandsgemeente als Dantumadeel bijvoorbeeld het percentage eenkamerwoningen op basis van de volkstelling maar liefst 81 procent bedroeg.⁷ In dit artikel draait het om de stedelijke context, het platteland wordt dus buiten beschouwing gelaten, maar toch is het goed om nog even te vermelden dat 'de situatie van deze [eenkamer]woningen in de stad moeilijk met die op het platteland vergeleken kon worden. In de stad had men immers bijna nooit een eigen stukje 'bouw' bij het huis en bestond ook niet de mogelijkheid om eigen bouwsels aan de woning vast te zetten.'⁸ In bovengenoemde drie steden, welke afzonderlijk vermeld zijn omdat ze in 1899 meer dan 10.000 inwoners hadden, lag het percentage eenkamerwoningen lager dan het genoemde provinciale gemiddelde, met respectievelijk 49, 48 en 56 procent op basis van de volkstelling.⁹ Voor steden met minder dan 10.000 inwoners zijn in 1899 geen afzonderlijke tellingen gehouden, dus voor Dokkum, behorende onder de 'gemeenten met 2.001-5.000 zielen' is alleen een schatting gemaakt, in combinatie met andere gemeenten met hetzelfde aantal inwoners, wat uiteindelijk leidt tot een gemiddelde van 55 procent eenkamerwoningen.¹⁰ In *Sprekende cijfers* stelde Faber zichzelf

4 CBS, *Uitkomsten der woningstatistiek*, p. ongenummerd.

5 J.H. Faber, *Sprekende cijfers: woningtoestanden in Nederland toegelicht met cijfers en grafische voorstellingen* (Zwolle 1904) p. 6.

6 Faber, *Sprekende cijfers*, pp. 4-5.

7 D. van Weezel Errens (red.), *Bouwen voor de smalle beurs. 100 jaar Woningwet in Fryslân*, Leeuwarden 2002, p. 14.

8 Van Weezel Errens (red.), p. 14.

9 Van Weezel Errens (red.), p. 14; Criterium meer dan 10.000 inwoners: Faber, *Sprekende cijfers*, p. 12.

10 Faber, *Sprekende cijfers*, p. 12.

ten doel ook 'een overzicht te hebben van de woningtoestanden in de verschillende kringen waarvoor een Gez.-Commissie zetelt.'¹¹ Zodoende komt Dokkum twee keer voor, want ook voor de Gezondheidscommissie Dokkum, waartoe Dokkum, Oost-Dongeradeel, Schiermonnikoog, West-Dongeradeel, Ameland en Dantumadeel behoorden, kwam Faber met cijfers. Ditmaal met het veel hogere percentage van 68 procent eenkamerwoningen, liggende boven het provinciale gemiddelde.¹² Voor het daadwerkelijke aantal eenkamerwoningen in de gemeente Dokkum bleef het echter gissen en zodoende zou in een geval als Dokkum een 'systematisch woningonderzoek' uitkomst moeten brengen.¹³ Faber, als inspecteur van de volksgezondheid verantwoordelijk voor Friesland, Overijssel, Groningen en Drenthe, probeerde vanzelfsprekend het algemene belang van een dergelijk specifiek woningonderzoek te onderstrepen:

Waar middelen ter verbetering zullen worden beraamd en deze ongetwijfeld groote uitgaven met zich zullen meebrengen, is vóór alles noodig, een volkomen kennis der bestaande toestanden. Het ligt ongetwijfeld op den weg van Gemeentebesturen en Gezondheids-Commissiën, door een uitvoerig onderzoek zich op de hoogte te stellen van al wat het vraagstuk der volkshuisvesting raakt. Een uitvoerige woningenquête, zooals reeds in tal van Gemeenten werd uitgevoerd is m.i. een onafwijsbare eisch en het eerst noodige. (...). De uitkomsten werpen zulk een schril licht op de toestanden waarin een groot gedeelte van de bevolking van ons vaderland leeft en speciaal van de bijzonder ongunstige woningtoestanden in de vier Noordelijke gewesten, dat de noodzakelijkheid van een nader onderzoek zich als 't ware vanzelf opdringt.¹⁴

Na de inwerkingtreding van de Woningwet en de Gezondheidswet, op 1 augustus 1902, werden de gemeenten onder meer verplicht een bouwverordening op te stellen, waaraan te bouwen woningen getoetst werden

11 Faber, *Sprekende cijfers*, p. 16.

12 Gezondheidscommissie Dokkum: Streekarchief, Dokkum 1574-1922 (hierna AgD 1574-1922), Verslag van gemeente Dokkum over 1902, inv. nr. 1429; Cijfers: Faber, *Sprekende cijfers*, 16.

13 Th. van Welderen Rengers en J.H. Faber, *Friesland en de woningwet 1902-1912* (Leeuwarden 1913) p. 59.

14 Faber, *Sprekende cijfers*, p. ongenummerd en 3.

door B&W, alvorens een vergunning werd verleend.¹⁵ Ook werd wettelijk bepaald dat gemeenten en plaatselijke gezondheidscommissies moesten vaststellen welke woningen niet aan de eisen voldeden en vervolgens of deze verbeterd konden worden of dat tot onbewoonbaarverklaring moest worden overgegaan.¹⁶ Om het woningbestand gedetailleerd in kaart te brengen, werden overal onderzoeken gehouden, zo ook in Dokkum. Met de definitieve voltooiing van de vestingwerken in 1590 bedroeg het grondgebied van de gemeente 32,5 ha.¹⁷ Op het qua grootte onveranderde terrein binnen de grachten moest het gemeentebestuur van de stad vervolgens meer dan driehonderd jaar de bevolkingsgroei opvangen.¹⁸ In korte tijd (tussen 1841 en 1863) steeg het inwonertal van 3900 naar 4500, volgens een plaatsbeschrijving, maar in 1899 had Dokkum nog 'slechts' 4105 inwoners.¹⁹

Vanaf november 1904 werd een systematisch woningonderzoek - het onderzoek naar woningen met drie of minder kamers - door de Gezondheidscommissie van Dokkum en omstreken uitgevoerd.²⁰ Uit de verzamelbladen van het onderzoek blijkt dat er van de onderzochte woningen in de stad maar liefst 383 (56,16 procent, dus meer dan de helft) waren met één vertrek. 198 (29,29 procent) woningen hadden twee vertrekken en 101 (14,18 procent) drie.²¹ Uit het woningonderzoek in Dokkum bleek verder dat er naast het genoemde aantal vertrekken meestal nog een niet

15 Data wetten: Faber, *Sprekende cijfers*, p. ongenummerd; Bouwverordening: Van Welderen Rengers en Faber, *Friesland en de woningwet*, p. 171.

16 Van Welderen Rengers en Faber, *Friesland en de woningwet*, p. 171.

17 1590: M. Schroor, *Geschiedenis van Dokkum: hart van noordelijk Oostergo* (Dokkum 2004) p. 149; 32,5 ha: J. Kleine, *Dokkum: een historisch-geografische benadering* (Groningen 1979) pp. 12 en 15.

18 Schroor 2004, 349.

19 Plaatsbeschrijving: J.L. Terwen, *Het koninkrijk der Nederlanden voorgesteld in eene reeks van naar de natuur geteekende schilderachtige gezigten* (Gouda 1858) p. 729; Inwoners 1899: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), *Uitkomsten der achtste tienjaarlijksche volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1899 (met uitzondering van de beroepstelling en de woningstatistiek). Zevende deel: provincie Friesland* ('s-Gravenhage 1901), beschikbaar: http://www.volkstellingen.nl/nl/images/images/03_0175.gif/picture, 16-8-2010).

20 Streekarchief, AgD 1574-1922, Verslag van gemeente Dokkum over 1901, 1902 en 1914, inv. nr. 1429.

21 Streekarchief, Archief Gezondheidscommissie Dokkum (hierna AdG), Verzamelbladen van het onderzoek naar woningen met drie of minder kamers Dokkum 1904, inv. nr. 40.

‘beschoten’ zolder aanwezig was.²² Bij 33 eenkamerwoningen ontbrak de zolder, wat zal inhouden dat de bewoners daadwerkelijk over slechts één vertrek de beschikking hadden.²³

Toen inspecteur Faber in januari 1904 in een vergadering, georganiseerd door het Departement Dokkum van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, over ‘de woningwet, haar doel en uitvoering’ sprak, ging hij er nog van uit dat in de stad globaal de helft van de woningen bestond uit eenkamerwoningen. Faber liet verder weten dat dat in Amsterdam gold voor 14 procent van de woningen.²⁴ In vergelijking met Amsterdam zou het percentage eenkamerwoningen in Dokkum dus meer dan het driedubbele zijn, als de cijfers kloppen, maar waarom waren die woningen met één vertrek nu zo’n groot probleem?²⁵

De eenkamerwoning

Inspecteur Faber schrijft in 1904 dat in het voorwoord bij de woningstatistiek van 1899 over tweekamerwoningen vermeld stond: ‘dat een alcoof, een keuken, een glasdichte serre, een beslapen zolder, kelder of stal als vertrek is meegerekend. Reden genoeg om aan te nemen, dat het tweede vertrek vaak inferieur is (...)’.²⁶ Verder schrijft Faber dat hij over het algemeen van mening is dat een tweekamerwoning ‘overbewoond’ was wanneer er meer dan zeven mensen in woonden. Maar hoe zagen de eenkamerwoningen eruit? Van der Woud beschrijft een vrij algemene situatie in *Koninkrijk vol sloppen*:

‘De bodem van de woningmarkt bestond uit honderdduizenden woningen die voor functiescheiding te klein waren. Koken, eten, werken, slapen, wassen en de stoelgang vonden daar plaats in een ruimte van vijftien tot vijftientwintig vierkante meter, voor een huishouden van vaak vier of vijf, en soms zeven

22 Streekarchief, AdG, Verzamelbladen woningonderzoek, inv. nr. 40. Niet ‘beschoten’ slaat op het niet ‘met planken of wagenshot bekleden van een dak, houten gewelf of wand’ (E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Leiden 2005) p. 71).

23 Streekarchief, AdG, Verzamelbladen woningonderzoek, inv. nr. 40.

24 Streekarchief, Archief Stichting Samenwerkende Woningbouw Corporaties “Friesland Noordoosthoek” 1888-1990 (hierna Woningbouw N.O.H.), Notulen vergadering ‘departement Dokkum van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen’ 28 januari 1904, inv. nr. 8.

25 Voor het onderzoek naar onder meer de eenkamerwoningen van 1899 te Amsterdam, zie CBS, *Uitkomsten der woningstatistiek*, digitaal beschikbaar: http://www.volkstelling.nl/nl/publicaties/publicaties_in_pdf/1899/Woningtelling/WT_1899_00.pdf, 30-8-2013.

26 Faber, *Spreekende cijfers*, p. 45.

of acht personen. Deze woningen – 'kamers' – waren niet in de nieuwe buitenwijken te vinden; ze bevonden zich in de oude stad. (...) Ze waren geen specifiek Nederlands verschijnsel, want overal waar de moderne wereld zich in Europa aandeed en de steden groeiden, was overbevolking in woningen van de laagste huurcategorie het gevolg.²⁷

In de Friese context is het gerechtvaardigd om over kamers te spreken, want 'de kamer of "eenkamerwoning" is de traditionele vorm van huisvesting voor de minder draagkrachtige inwoners van Fryslân (...). Dat blijkt al in de late middeleeuwen het geval te zijn. De in 1455 en 1456 opgetekende stadsrechten van Bolsward en Sneek maken een duidelijk onderscheid tussen "huysen" en "cameren". (...) [Ook] het uit 1511 daterende *Register van den Aanbreng* vermeldt regelmatig kamers, in het laatste geval in de steden Leeuwarden en Dokkum.²⁸

Eigentijdse foto's van een situatie als door Van der Woud beschreven zijn bij schrijver dezes helaas niet bekend van Dokkum. Wat rest zijn de beschrijvingen in schriftelijke bronnen. De publicatie *Dokkum, 'n stad vol herinneringen* van Douwe van Minnen uit 1975 bevat zo'n beschrijving van een willekeurige eenkamerwoning aan de Strobossersteeg. Een datering wordt niet gegeven, maar uit de tekst kan worden opgemaakt dat het een herinnering uit de periode van de paardentram betreft, dat wil zeggen vóór 1925:

'We stappen de kamer meteen binnen. Een portaalje was er niet bij. (...) In het midden stond een tafel met een theeblikje, zwart met goud randje op een zeiltje. Een paar stoelen met biezen matten voor de ouders stonden er bij. Verder zag men twee bedsteden met openslaande deuren. In het onderbed sliepen vader en moeder, boven in de bedstee tegen de onderkant van de zoldervloer hing aan vier touwen een platte bak, hier sliepen de kinderen in; de naam van dit geval was: 'touwke slingere bats'. Nu slingeren was er wel bij. De allerkleinste lag in de krèbe, een schuine plank tegen het voeteneind. (...).²⁹

Dokkum was verdeeld in vier wijken of espels: het Groot Breedstraatsterespel (wijk A) en het Klein Breedstraatsterespel (wijk B), van elkaar

27 Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, p. 51.

28 Van Weezel Errens (red.), p. 31.

29 D. van Minnen, *Dokkum, 'n stad vol herinneringen* (Dokkum 1975) pp. 11-12.

gescheiden door de Waagstraat, Kleine Oosterstraat, de Oostersingel en het Kereweer; het Hanspoortsterespel (wijk C, westelijk van de Hoogstraat en Markt) en tot slot het Blokhuisterespel (wijk D), gelegen ten zuiden van het Groot- en Kleindiep.³⁰ De Strobossersteeg ligt in de toenmalige wijk D en in deze wijk kwam rond 1866 het merendeel van de cholera-gevallen in de stad voor, zo blijkt uit een brief van de cholera-commissie aan de gemeenteraad uit genoemd jaar.³¹ In verband met voor de gezondheid schadelijke dampen werd in vermeld jaar *de sloot (of het haventje) liggende tusschen de Stroboschersteeg en het stads-bolwerk bij de Woudpoort* gedempt.³² ‘Van ouds was het gebied tussen Keppelstraat, Molensteeg en Strobossersteeg een volksrijke [sic] buurt. De bewoners leefden vaak in zorgelijke omstandigheden; de behuizing was nogal bescheiden en de gezinnen nogal groot’, aldus Van Minnen.³³

In de bouwverordening, opgesteld naar aanleiding van de Woningwet, stond dat een woning 16 m² of groter moest zijn, maar van de onderzochte eenkamerwoningen in Dokkum voldeed bijna 80 procent (302 van de 383 eenkamerwoningen) helemaal niet aan die nieuwe eisen. In de stad kwamen er zelfs twee met minder dan 8 m² leefruimte voor.³⁴ Het kunnen beschikken over een keuken en schoon drinkwater is in Nederland tegenwoordig normaal, in Dokkum was het daarentegen rond 1904 geen uitzondering wanneer in een woning een gootsteen of iets soortgelijks ontbrak. Bij 383 woningen was deze namelijk niet aanwezig. Bovendien waren de bewoners van 98 woningen aangewezen op het water uit bijvoorbeeld de Bonifatiusfontein aan de Strobossersteeg, omdat een eigen drinkwatervoorziening ontbrak.³⁵ Geen toilet hebben is vandaag de dag ondenkbaar, maar toentertijd was een dergelijke situatie voor de bewoners van 57 eenkamerwoningen zonder privaat ‘normaal’.³⁶ Voor

30 Zie espelindeling Dokkum, in: Schroor, *Geschiedenis van Dokkum*, p. 234.

31 Streekarchief, AgD 1574-1922, ingekomen stukken 1866-1921, inv. nr. 1032-1035.

32 Streekarchief, AgD 1574-1922, ingekomen stukken 1866-1921, inv. nr. 1032-1035.

33 Van Minnen, *Dokkum*, p. 7.

34 16 m²: Streekarchief, Woningbouw N.O.H., Uitnodiging vergadering ‘Bouwvereniging’ op donderdag 14 juni a.s. (=1906), inv. nr. 15; Streekarchief, AdG, Verzamelbladen woningonderzoek, inv. nr. 40.

35 Streekarchief, AdG, Verzamelbladen woningonderzoek, inv. nr. 40. Een interessant detail over het water uit de Bonifatiusfontein is te vinden in *De bedreigde grenzen*, een plaatsbeschrijving van Henry Havard uit 1876: ‘Dit water is bepaald het beste van ’t geheele land en toen het, ten tijde van de laatste cholera in Nederland, aan een wetenschappelijk onderzoek werd onderworpen, heeft men bevestigd dat het ook tevens het gezondste is.’ (H. Havard, *De bedreigde grenzen. Een togt door de provinciën Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Limburg* (Haarlem 1876), p. 70).

36 Streekarchief, AdG, Verzamelbladen woningonderzoek, inv. nr. 40.

diegenen die ook niet over een ton beschikten, was het door Van Minnen beschreven openbaar toilet de oplossing: 'Er was een grote balk met er achter de privaatonnen, alles zat op een rijtje (net kippen op een stok).'³⁷ Bij een korte samenvatting van de uitkomsten van het woningonderzoek van 1904 werden ook 'enkele bijzonderheden' vermeld met een positieve lading:

Bij al die gebreken mogen we niet verzwijgen, dat er ook enkele meer gunstige omstandigheden zijn te vermelden. Zoo staan er betrekkelijk slechts weinig woningen aan sloppen of binnenplaatsen n.l. $\pm 1/20$ gedeelte en zijn de meeste straten wijder dan 3 M. Er zijn slechts 28 bovenwoningen en maar één eigenlijke kelderwoning.³⁸

Ondanks deze 'gunstige' geluiden werd duidelijk dat het de hoogste tijd was voor verandering. Er was namelijk een zeer grote behoefte aan nieuwe woningen:

Van de 682 onderzochte woningen (d.z. alle met één, twee of drie vertrekken) waren er slechts drie onbewoond. Gewoonlijk neemt men aan, dat bij een gezonden woningtoestand 3% leeg moet staan: dat zouden dus ongeveer 21 woningen moeten zijn. Op dit oogenblik is er dus een tekort aan achttien woningen. Bovendien is echter gebleken, dat ± 100 woningen eigenlijk onbewoonbaar zijn. Zoo komen we tot een behoefte van ± 120 woningen.³⁹

Omdat er in Dokkum 120 woningen nodig waren, kon actie niet langer uitblijven. 'In den geest van de woningwet' werd in 1906 een woningbouwvereniging, *Bouwvereniging Dokkum*, opgericht om 'in de bestaanden woningnood' te voorzien.⁴⁰ Wegens het gebrek aan ruimte was het al niet gemakkelijk bouwgrond te vinden, maar daar kwam bij dat de grond die beschikbaar was, niet altijd geschikt was voor woningbouw. Ook de

37 Van Minnen, *Dokkum*, p. 13.

38 Streekarchief, Woningbouw N.O.H., Uitnodiging vergadering 'Bouwvereniging', inv. nr. 15.

39 Streekarchief, Woningbouw N.O.H., Uitnodiging vergadering 'Bouwvereniging', inv. nr. 15.

40 Streekarchief, Woningbouw N.O.H., Uitnodiging vergadering 'Bouwvereniging', inv. nr. 15. Op donderdag 14 juni 1906 werd het bestuur van de *Bouwvereniging* gekozen en werden de statuten vastgelegd.

hoge kosten voor grondaankoop waren soms een reden er toch van af te moeten zien. Tevens werkte de gemeente niet altijd mee. Het plantsoen ter plaatse van het (nog altijd onbebouwde) Oosterbolwerk mocht niet opgeofferd worden om plaats te maken voor 23 à 24 woningen. Omdat de grond schaars was, verbond een bestuurslid van de *Bouwvereniging* daaraan de zienswijze dat de gemeente ‘niet veel voelt voor de verbetering van de woningtoestand’.⁴¹

Uiteindelijk kwam in 1912 het terrein van de oude gasfabriek, op de dwinger bij de Hanspoort, als bouwgrond beschikbaar. Dit terwijl het terrein eerder om gezondheidsredenen – ‘wegens de vele gassen die in de grond aanwezig zijn’ – was afgekeurd.⁴² Na afgraving bleek dat er toch geen sprake was van de gevreesde bodemverontreiniging, zoals opgetekend is in de notulen van de *Bouwvereniging*.⁴³ Tien ‘ruim’ opgezette woningen, naar ontwerp van gemeentearchitect C. Oosterveld, konden er aan een pleintje worden gebouwd. Deze nieuwe woningen, met alleen al een woonkamer van bijna 17 m² waren een hele verbetering ten opzichte van de eerder beschreven eenkamerwoning.⁴⁴ Elders, in de Parksteeg, werden - na onbewoonbaarverklaring van in totaal vijftien weeshuiswoningen - acht bestaande woningen gesloopt dan wel verbouwd en in 1915 zeven nieuwe woningen gebouwd.⁴⁵ Tot slot werden op de locatie het Schoenmakerspark (wat in dit geval op het huidige Achterom slaat) in 1917 zes woningen gesloopt en vier nieuwe gebouwd.⁴⁶ De bouwplannen waren er echter al in 1915 en bij de cijfers, rekening houdende met die nog te bouwen woningen, schreef het bestuur van de *Bouwvereniging* in dat jaar:

Wanneer het plan Schoenmakerspark zal zijn voltooid, mogen we veilig aannemen, dat daarmee het bouwen in de stad binnen afzienbaren tijd is afgelopen, wegens volslagen gebrek aan terrein. Het bereikte resultaat is dat dan 21 woningen zijn gesticht, doch 14 verdwenen, zoodat slechts een 7 tal meer

41 Streekarchief, Woningbouw N.O.H., Notulen bestuurs- en ledenvergaderingen ‘Bouwvereniging’, inv. nr. 8.

42 Streekarchief, Woningbouw N.O.H., inv. nr. 8.

43 Streekarchief, Woningbouw N.O.H., inv. nr. 8.

44 Streekarchief, Woningbouw N.O.H., inv. nr. 8 en 18 (kort historisch overzicht 1946); Afmetingen: Streekarchief, tekening ontwerp werkmanswoningen 1913, in: Zijlstra, *Woningnood en ‘ruimtenood’*, bijlage 2.

45 Streekarchief, Woningbouw N.O.H., inv. nr. 8 en 17 en AgD 1574-1922, inv. nr. 1429. Het is onduidelijk of de desbetreffende acht woningen afgebroken of verbouwd zijn, aangezien de bronnen elkaar tegenspreken.

46 Streekarchief, Woningbouw N.O.H., inv. nr. 8 en 18.

beschikbaar is gekomen. Dat hiermede de volkshuisvesting niet afdoende is geholpen, behoeft geen betoog. Bovenwoningen zijn overwogen, doch wij stuitten op zulke bezwaren, dat daarvan is moeten worden afgezien.⁴⁷

Het viel niet te betwisten dat bouwen buiten de gemeente de enige oplossing was die uiteindelijk zou overblijven om de ongeveer 120 benodigde woningen te kunnen bouwen. Eind 1918 slaagde het gemeentebestuur van Dokkum erin een net buiten de Woudpoort in Dantumadeel gelegen grondstuk, eigendom van de gebroeders Dam, aan te kopen. Ter plaatse werden in 1920 naar ontwerp van architect W.K. de Wijs uit Enschede, 43 'ééngezinswoningen in 14 aaneengesloten blokken' gerealiseerd met een groen karakter.⁴⁸ De woningen werden gebouwd aan het Bonifatiusplein en aan de huidige Woudweg, en naar de mening van De Wijs had het 'complex geheel het aanzien van een tuindorp'.⁴⁹ Uiteindelijk zou de gemeente in 1919 schuin tegenover dit bebouwde perceel opnieuw een stuk grond kopen. In 1920 werd wederom een grondstuk, dit keer grenzend aan de Bonifatiusbron, aangekocht. Ondanks de grote woningnood bleven bouwactiviteiten uit, iets wat op dat moment bij een enkel gemeenteraadslid vraagtekens oproep: 'landhonger'.⁵⁰ Deze bewering lijkt niet terecht, want uit de ingekomen stukken kunnen we opmaken dat architect De Wijs van gemeentewege de opdracht kreeg een uitbreidingsplan te maken voor een gebied dat onder meer de recentelijk aangekochte percelen omvatte.⁵¹ Het gemeentebestuur van Dokkum had dus wel degelijk goede bedoelingen met de aankoop.

Grenswijziging als oplossing

Uit archiefstukken is gebleken dat de Gezondheidscommissie en het Departement Dokkum van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen

47 Streekarchief, Woningbouw N.O.H., Correspondentie 1906-1940, inv. nr. 15 (brief september 1915). Wat de 'bezwaren' met betrekking tot bovenwoningen precies zijn, is schrijver dezes niet duidelijk. Het argument wordt echter voortdurend als 'positief' benoemd, zo ook al bij de in dit artikel eerder beschreven resultaten van het woningonderzoek van 1904.

48 Streekarchief, AgD 1574-1922, ingekomen stukken 1866-1921, inv. nr. 1147: ingekomen stuk 517a en AgD 1574-1922, stukken betreffende de aanbouw van 43 gemeentewoningen, met plan en tekeningen 1920, inv. nr. 2300.

49 Streekarchief, AgD 1574-1922, inv. nr. 2300.

50 Streekarchief, AgD 1574-1922, inv. nr. 827.

51 In november 1920 stuurde architect De Wijs dit 'Uitbreidingsplan van den Bonifatiuspolder' op naar de gemeente (Streekarchief, AgD 1574-1922, ingekomen stukken 1866-1921, inv. nr. 1151: ingekomen stuk 564).

in respectievelijk 1903 en 1904 grenswijziging op den duur als de enige oplossing voor het ruimtegebrek beschouwden. Toch zou men pas in 1912 in een geheime raadsvergadering de uitbreiding van de gemeente ter sprake brengen. Er werd bij de burgemeester van Oost-Dongeradeel geïnformeerd over het afstaan van grond, maar deze werkte niet mee.⁵² Actie ondernemen deed de gemeente Dokkum uiteindelijk eind 1913 door de gemeentebesturen van de omliggende gemeenten Dantumadeel, Oost-Dongeradeel en West-Dongeradeel per brief aan te schrijven. In die brief werd onder meer gewezen op de behoefte aan woningen en de als gevolg van ontbrekende bouwgrond niet meer te voorkomen *ongewenschte toestanden*.⁵³ In het in 1920 gepubliceerde artikel 'Woningellende' zijn die toestanden zeer treffend beschreven:

In Dokkum is de woningellende [sic] groot. (...) Wij hebben daar de vorige week woningtoestanden aanschouwd, die ten hemel schreien. Wij zagen er een groot aantal éénkamerwoningen met één bedstede, waarin vader, moeder en vier, soms zes kinderen moesten slapen. Het schijnt ongelooflijk, maar het is toch volkomen wáár.

Het Gemeentebestuur is van het onhoudbare van deze toestanden volkomen overtuigd. Het is van goeden wille. Maar er is absoluut geen gelegenheid voor nieuwbouw. Er zijn geen terreinen, Dokkum kan zich niet ontwikkelen. (...) Dokkum heeft absoluut noodig een uitbreiding van zijn grenzen. Alleen dan kan er een einde gemaakt worden aan menschonteerende toestanden. (...) Woningtoestanden als wij in Dokkum aantreffen, zijn een schande voor het welvarende Friesland. (...) Het zal stellig van de Gemeente Dokkum groote offers vragen, om aan deze, uit zedelijk en hygiënisch oogpunt zoo bedenkelijke, toestanden een einde te maken. Maar die offers moeten gebracht worden. En krijgt Dokkum de noodige terreinen, óók voor industrie, ziet het zich niet langer alle levensbloed afgetapt, dan zal het ook in staat zijn, om deze offers te brengen. Moge de

52 Streekarchief, Woningbouw N.O.H., inv. nr. 8 en AgD 1574-1922, Notulen van de geheime raadsvergaderingen 1912-1913, inv. nr. 827.

53 Streekarchief, AgD 1922-1983, Dossier geschiedenis grenswijziging 28 juli 1924, inv. nr. 673: brief B&W aan omliggende gemeenten, 30 en 31 december 1913.

Regering dan ook spoed maken met de grenswijziging van Dokkum, overeenkomstig het voorstel der Friesche Gedeputeerden. Groote zedelijke belangen staan hier op het spel.⁵⁴

Sinds 1913 was er dus weinig veranderd. Ook na het verschijnen van het artikel in 1920 moest het nog tot 1924 duren voordat knopen werden doorgemaakt en grensuitbreiding definitief werd toegezegd. In juni van dat jaar stond in het *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* dat de gemeente Dokkum per 1 januari 1925 haar gewenste gebiedsuitbreiding zou krijgen.⁵⁵ Dankzij het verhelpen van het ruimteprobleem kwamen er voor de gemeente volop mogelijkheden om nieuwe woningen te bouwen, onbewoonbaarverklaarde woningen af te breken en zo langzamerhand de woningtoestanden te verbeteren.

Het stadsbeeld van Dokkum is inmiddels veranderd. Zo zijn de woningen op het terrein van de oude gasfabriek niet meer terug te vinden. Ze werden afgebroken, waarna de oude dwinger werd gereconstrueerd. Ook de woningen in de omgeving van de Strobossersteeg, in Dokkums 'volksrijke' buurt, werden gesloopt, om er een nieuw winkelcentrum te kunnen bouwen.⁵⁶ Woonomstandigheden als in dit artikel beschreven, zijn maar moeilijk voorstelbaar in de huidige binnenstad. In het plaatselijke archief liggen desondanks de schriftelijke bronnen met daarin veel cijfermateriaal en treffende beschrijvingen van de toestanden in de vestingstad voor 1925. Deze archivalia leveren het bewijs dat er met de sloop van woningen toch echt een deel van de sociale geschiedenis van Dokkum uit het stadsbeeld verdwenen is: de geschiedenis van de overbevolking in eenkamerwoningen en een gemeentebestuur dat voor het oplossen van dit probleem letterlijk geen kant meer op kon.

54 Streekarchivariaat Noordoost-Friesland Dokkum (hierna Streekarchief), dossier-archief 1922-1983 (hierna AgD 1922-1983), dossier geschiedenis grenswijziging 28 juli 1924, inv. nr. 673: Anoniem, 'Woningellende', *Patrimonium* 15, 8 april 1920.

55 Voor deze wet, zie: Streekarchief, *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, wet van 28 juni 1924, inv. nr. HDD 012.

56 'Volksrijke' buurt: Van Minnen, *Dokkum*, p. 7. De afbraak begon volgens Van Minnen in 1974.